

Bir Müellif Dört Nüsha: Haydârî-Zâde İbrahim Efendi'nin Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî Adli Mesnevisi

One Author Four Copy: Haidarîzâde İbrâhim Afandi's Mathnawî "Garbdan Şarka İjâz-ı Muhammedî"

Mehmet ÖZTÜRK

Arş. Gör. Dr. Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Bingöl, Türkiye

ÖZET

Haydarî-zâde İbrahim Efendi Osmanlı'nın son yıllarında beş defa şeyhülislamlık yapmış önemli bir âlimdir. Muhtelif alanlarda manzum ve mensur eserleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de Fransız şair ve devlet adamı Alphonse de Lamartine'nin *Historie de la Turquie* (Türkiye Tarihi) adlı eserinde Hz. Peygamberin mucizelerini ve ona dair övücü mahiyette yazdığı ifadelerini nazmen tercüme ettiği "Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî" adlı eseridir. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserin yazılış tarihi net olarak bilinmemektedir. Koyunoğlu Kütüphanesinden temin edilen yazma nüshanın kapağındaki ifadeye göre bu nüsha müellif nüshasıdır. Bunun haricinde eserin üç farklı matbu nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüshaların ilki 12 ve 19 Aralık 1908 ile 9 Ocak 1909 yıllarında üç parça halinde Kürt Te'âvün ve Terakki gazetesinde diğer ikisi ise 27 Ekim 1911 yılında Tasavvuf dergisi ile gün ve yayımlandığı ay bilinmemekle birlikte 1911 yılında Hilal matbaasında basılmıştır. Müellif hattı olan nüsha ile diğer nüshalar arasında çok fazla fark bulunmakta, ayrıca matbu olan diğer nüshalar arasında kelime, bazen de beyit bazında farklılıklar görülmektedir. Haydarî-zâde'nin 1933 yılında vefat ettiği nazar-ı dikkate alındığında onun nüshalar arasındaki farklılıklardan haberdar olduğu hatta tüm nüshalarda bizzat tasarruf sahibi olduğu görülecektir. Bu makalede hem "Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî" adlı eserin edisyon kritiği yapılacak hem de müellifin müdahaleleri neticesinde metinde ortaya çıkan farklılıklar gösterilmeye çalışılacaktır. Ayrıca müellifin metindeki tasarruflarının muhtemel sebepler de değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Alphonse de Lamartine, Haydarî-zâde, Na't, Garbdan Şarka

ABSTRACT

Haidarîzâde İbrâhim Afandi is an important scholar who served five times as shaykh al-Islâm in the last years of the Ottoman Empire. He has works in verse and prose in different fields. One of them is his work called "Garbdan Şarka İjâz-ı Muhammedî" in which he translated as a poem the miracles of the Prophet and eulogistic statements about him in *Historie de la Turquie*, written by the French poet and the statesman Alphonse de Lamartine. The writing date of the work, which was written in mathnawî verse form, is not known exactly. According to the statement on the cover of the manuscript obtained from the Koyunoğlu Library, it is the author's copy. Apart from this, there are three different printed copies of the work. The first of these copies was printed in the Kürt Te'âvün ve Terakki (Kurdish Newspaper for Solidarity and Progress) in three parts on December 12 and 19 1908, and January 9 1909, the other two of these copies were printed on October 27, 1911, in *Journal of Tasavvuf* and in 1911, in the Hilal printing house, although the date is unknown. Although there are many differences between the the author's copy and the other copies, there are also differences between the other printed copies in terms of words and sometimes couplets. Considering the fact that Haidarîzâde passed away in 1933, it will be seen that he was aware of the differences between the copies and even had a say in all these differences. In this study, both the critical edition of the work will be done and the differences that occur in the text as a result of the author's interventions will be shown. Apart from this, possible situations that cause the author to make changes in the text will be determined.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Alphonse de Lamartine, Haidarîzâde, Na't, Garbdan Şarka İjâz-ı Muhammedî

1. GİRİŞ

Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî, Alphonse de Lamartine'nin aslı Fransızca olan Türkiye Tarihi isimli eserinde Hz. Peygamber hakkında zikrettiği övgü dolu ifadelerin Haydarî-zâde İbrahim Efendi tarafından nazmen yapılan tercümesidir. Eserin türü na'ttir. Na't, sözlükte sıfat, çok güzel olan şey veya birinin vasıflarını zikretmek anlamlarında kullanılmaktadır (İbn-i Manzûr, 2010: 2/99; Vankulu, 2014: 1/296; Mütercim Âsım Efendi, 2013: 1/815). Arap edebiyatında Hz. Peygamber'i öven şiirlere medih denilmekte, bu şiirler için na't tabiri kullanılmamaktadır. Fars ve Türk edebiyatlarında yaygın olarak kullanılan na't edebi bir terim olarak: özellikle Hz. Peygamber'in övüldüğü şiirlere denilmektedir (Tahirü'l-Mevlevî, 1994, s. 113; Hüseyin Kazım Kadri, 1945: 4/523; Ayverdi, 2008: 2/2282; Pala, 2013, s. 351).

Hz. Peygambere duyulan sevginin en mühim nişanelerinden biri olarak görülen na'tler, divan tertibinde genellikle tevhid ve münacattan sonra yer almakta ve hemen hemen her şairin divanında bulunmaktadır. Türk edebiyatında yazılan ilk na't örneğine XI. yüzyıl şairlerinden Yusuf Has Hacib tarafından telif edilen *Kutadgu Bilig*'de rastlanmaktadır. Edib Ahmed Yükneki, Hoca Ahmed Yesevî gibi ilk dönem şairlerinde de devam eden na't yazma geleneği daha sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiş, hatta bazı şairler çok fazla na't yazdıklarından Na'ti mahlasını almışlardır. Kemiyyet itibarıyla klasik dönem şairlerinde çok fazla görülen na'tler, daha sonraki dönemlerde hususen batı tesirinin görüldüğü tanzimat ile birlikte azalmaya başlamış, sonraki süreçte ise yok denecek kadar azalmıştır.

Şairleri na't yazmaya sevk eden sebepler şu şekilde sıralanmaktadır: Hz. Peygamber'e duyulan sevginin dile getirilme arzusu, Hz. Peygamber'den şefaata talebi, kutsal bir vazifenin ifası, Hz. Peygamber'e olan bağlılığın ifadesi ve sözün Hz. Peygamber'in zikri ile değer kazanması (Ak, 2014, ss. 28-33). Keza Haydarî-zâde de Hz. Peygamber'in soyundan bir âlim olarak onun mucizelerini ve güzel vasıflarını aktarabilmek için Hristiyan edib Lamartine'nin Hz. Peygamber'e dair ifadelerini nazmen tercüme etmiştir.

Bu çalışmada Haydarî-zâde'nin *Garbdan Şarka İcâz-ı Muhammedî* mesnevisi bütün nüshaları müellife ait dört nüsha karşılaştırılarak metin neşri kaidelerine riayet edilerek latinize edilecek, eserin şekil ve muhteva hususiyetleri ile Haydarî-zâde'nin eseri tercüme nedeni ile genel hatlarıyla onun hayatı ve eserleri verilmeye çalışılacaktır. Esasında hem bu eser hem de Haydarî-zâde'nin hayatı ve eserleri akademik çalışmalarda ele alınmıştır. Ancak bu eserin metnine dair yapılan çalışmada sadece bir tane matbu nüsha kullanılmış, eserin el yazması ve diğer matbu nüshaları ise görülmemiştir.¹ Özellikle el yazması olan nüshada çok fazla farklılık olması bu çalışmayı yapmayı gerekli kılmıştır. Haydarî-zâde'nin hayatı ve eserleri ise yapılan bir yüksek lisans çalışmasında teferruatlı işlendiğinden bu kısım tafsilatlı ele alınmamıştır.²

2. HAYDARÎ-ZÂDE İBRAHİM EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Son dönem Osmanlı şeyhülislamıdır. Kendi ifadesiyle Haydarî ailesine mensup olup Hz. Peygamber'in soyundan gelmektedir:

Sen ki mensûb-ı nesl-i Haydar'sın

Nisbet-i beyt ile muvaqqarsın (Haydarî-zâde, t.y.: vr. 1^b.)

Haydarî ailesinin kökeni Safevî tarikatı kurucusu Şeyh Safiüddin Erdebilî'ye dayandırılmaktadır. İran'dan Irak bölgesine göç eden aile burada medrese ve tekkeler kurarak ilmî ve tasavvufî faaliyetler yürütmüşlerdir (Kavak, 2018, ss. 43-49). Haydarî-zâde Âsım Efendi'nin oğlu olan İbrahim Efendi, 1864 yılında Erbil'de dünyaya gelmiştir. İbrahim Efendi, ilk eğitimini sıbyan mektebinde almış, daha sonra Erbil'de bulunan muhtelif medreselerde İslâmî ilimler tahsili yapmıştır (Oral, 1995, s. 12).

Haydarî-zâde, medrese eğitimini tamamladıktan sonra, Mekteb-i nüvvâb muallimleri tarafından tabi tutulduğu imtihanda başarılı bulunmuş ve henüz 22 yaşında iken Zaho kazası naibliğine atanmıştır. Buradaki vazifesi yaklaşık olarak üç yıl sürmüştür. Akabinde sırasıyla Cizre naibliği ve kaymakam vekilliği, Cide bidayet mahkemesi başkanlığı, Musul merkez bidayet mahkemesi müdde-i umûmî muâvinliği yapmıştır. Musul'da iken kendisine atılan rüşvet iftirasından dolayı azledilmiş, yapılan tahkikat neticesinde aklanıp yeniden memuriyet hayatına dönmüştür. Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan Meclîs-i Kebîr-i Maârif'e aza olarak atanmış, bu vazifesiyle birlikte 4 yıl boyunca Dârü'l-hayr-ı âli mektebinin müdürlüğünü de yapmıştır (İpşirli ve Beydilli, 2000: 21/297).

II. meşrutiyetin ilanından sonra Sultan Abdülhamid devri memurlarının görevleri feshedilmiş, Haydarî-zâde de bu durumdan nasıbyâb olarak 2 yıl boyunca herhangi bir vazifede bulunamamıştır. Bu süreçte memuriyete dönebilmek için yaptığı girişimler neticesinde Defter-i Hâkânî Umûr-i Şer'îye memurluğuna atanmıştır. Bu vazifesinden sonra sırasıyla Kadastro Mektebi hukuk kısmı Mecelle muallimliği, Mezâhib-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye muallimliği ve Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azalığı vazifelerini icra etmiştir (Atasoy, 2020, ss. 17-24).

Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azası olarak görev yaparken 11 Kasım 1918 tarihinde Tefvik Paşa hükümetinde şeyhülislam olarak atanmıştır. Şeyhülislamlık makamına 3'ü Tefvik Paşa sadaretinde diğer 2'si Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa sadaretinde olmak üzere 5 kez atanan Haydarî-zâde'nin bu makamdaki görev süresi toplamda 9 ay 20 gündür. Mehmet Emin Zeki Bey'den aktarıldığına göre Haydarî-zâde, Musul'un Türkiye'den ayrılmasından sonra 1923 yılında Bağdat'a gitmiş, burada Irak Kurucu Meclisinde azalık vazifesi ve birinci Hâşimî kabinesinde Evkaf Bakanlığı vazifelerinde bulunmuştur. Kurucu Meclis azalığının akabinde ölümüne kadar sürdürdüğü Ayan Meclisi azalığı görevine tayin edilmiştir. Haydarî-zâde 2 Şubat 1931 yılında dar-ı bekaya irtihal etmiştir (el-Cubûrî, 2003: 1/31).

Dinî, tasavvûfî, ahlakî ve ictimâî gibi muhtelif konularda yazılar yazan Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin eserlerini manzum ve mensur eserler ile makaleleri olmak üzere üç ana başlık altında vermek mümkündür.

Nazma olan kudretini:

Zannedersem biraz da şâ'irsın

Öyle âşârî nazma kâdîrsın

beyti ile ifade eden Haydarî-zâde'nin manzum eserleri 6 tane olup şunlardır:

Garbdan Şarka İcâz-ı Muhammedî; *Irak Ordusuna Hitab* (Altunmeral, 2019, ss. 22-33); *Terkib-i Bend* (Altunmeral, 2019, ss. 14-22) *Muktebesât* (Haydarî-zâde, 1918, s. 467); *Rû'ya* (Çalışkan ve Ünal, 2018, ss. 44-55) ve *Nikah Duası* (Haydarî-zâde, 1919, ss. 1617-1619).³

¹ Makale için bk. Altunmeral, Mehmet, "Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzumeleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 22, İstanbul, 2019.

² Tez için bk. Osman Atasoy, Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2020).

³ Sultan VI. Mehmet Vahdettin'nin kızı Sabiha Sultan ile Halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk arasında gerçekleşen izdivaçta onların nikâhlarını kıyan Haydarî-zâde'nin bu vesile ile kaleme aldığı manzum nikâh duasıdır. Haydarîzâde'nin *Sebilü'r-reşad* dergisinde yine bu nikâh vesilesiyle irad buyurduğu Arapça-Farsça-Türkçe 10 beyitlik mülemma diğer bir nikâh manzumesi daha bulunmaktadır. Ancak *Ceride-i İlmiye* dergisinde neşredilen nikâh manzumesinin devamı olup olmadığına dair net bir bilgi olmadığından *Sebilü'r-reşad* dergisinde yayımlanan nikâh manzumesi ayrı bir eser olarak kaydedilmedi. bk.

Mensur Eseri:

*Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Târîhi.*⁴

Makaleleri:

Makale	Gazete	Sayı	Sayfa	Tarih
Efâdıl-ı Ulemâ-yı İslâmîye'den Haydarîzâde İbrâhîm Efendi Hazretleri Tarafından Vârid Olan Mütâlâa-ı Ahlâkiyyedir	<i>Tasavvuf</i>	2	5-6	30 Mart 1911
Şeyh-i Muhterem Efendim	<i>Tasavvuf</i>	3	7-8	8 Nisan 1911
Teracim-i Ahvâl-i Sufiye: Şeyh Abdurrahmân Tâlebânî	<i>Tasavvuf</i>	4	3-5	17 Ağustos 1911
'Âlem-i İslâmîyet'de Sa'y u 'Amel Yâhûd Teşebbüs-i şahsî	<i>Tasavvuf</i>	5	4-5	20 Nisan 1911 ⁵
Râbita-i Sufiye (Tercüme)	<i>Tasavvuf</i>	7	4-7	3 Mayıs 1911
		8	4-5	11 Mayıs 1911 ⁶
Evrâk-ı Vâride	<i>Tasavvuf</i>	9	4-5	18 Mayıs 1911
Sûfiyyede Uzlet Veyâhut Halvet	<i>Tasavvuf</i>	17	1-3	13 Temmuz 1911
Münâzara ve Netâyici	<i>Tasavvuf</i>	18	1-3	20 Temmuz 1911
Hased	<i>Tasavvuf</i>	19	1-2	27 Temmuz 1911
Adl ve İhsan Veyâhut Afv ve İhsan	<i>Tasavvuf</i>	20	1-2	3 Ağustos 1911
Savm Münasebetiyle Ekl ü Şûrb Hakkında Bazı Hikemiyât-ı İslâmîye	<i>Tasavvuf</i>	22	1-3	17 Ağustos 1911
Savm Münasebetiyle Lisân Hakkında Bazı İzâhât	<i>Tasavvuf</i>	23	1-3	24 Ağustos 1911
Gıybet	<i>Tasavvuf</i>	24	1-2	1 Eylül 1911
Sıdkın Fazileti ile Kizb'in Mezemmeti Hakkında Bazı İzâhât	<i>Tasavvuf</i>	25	1-4	8 Eylül 1911
Kadastro Mektebi'nin Mecelle Muallimi Haydarî-zâde'nin Talebelere Yönelik Yaptığı Açılış Konuşması	<i>Tasavvuf</i>	28	1-3	6 Ekim 1911
Âl-i İmran Suresi 156. Ayetin Tefsiri	<i>Tasavvuf</i>	29	1-2	12 Ekim 1911
Bir Hasbihâl	<i>Jin</i>	1	3-5	7 Kasım 1911
Münâzara ve İslâmîyyet	<i>Edebiyat-ı Umûmiye Mecmûası</i>	3	23-54	449-451
Kavm-i Arab'da Kable'l-İslâm ve Ba'de'l-İslâm Nisvan	<i>Edebiyat-ı Umûmiye Mecmûası</i>	3	33-64 35-66 38-69 42-73	616-618 648-649 717-719 800-801
Savm ve Hikmet-i İslâmîye	<i>İrşâdü'l-Müslimin</i>	1	7	4 Temmuz 1918
Emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i 'ani'l-münker 1	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	15	368	65-66
Emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i 'ani'l-münker 2	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	15	370	108-110
Emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i 'ani'l-münker 3	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	15	372	139-140
Emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i 'ani'l-münker 4 ⁷	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	15	373	161-162
Vehhâbîlik 1	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	17	441	203-205
Vehhâbîlik 2	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	17	442	216-218
Vehhâbîlik 3	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	18	443	3-5
Vehhâbîlik 4 (Oral, 2016, ss. 146-176)	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	18	448	64-66
Bolşevizm ve İslâmîyyet (Mülakat)	<i>Sebilü'r-reşâd</i>	18	459	201
Kürtler ve Câmî'a-ı Osmâniye	<i>İ'tisâm</i>	67	862	art 1920

3. GARBDAN ŞARKA İ'CÂZ-I MUHAMMEDİ

Bu eserin tespit ettiğimiz dört nüshasının iki tanesinde eserin ismi müstakıl olarak bulunmakta, diğer iki tanesinde ise cümle içinde geçmektedir. Müellifin el yazması olan Koyunoğlu nüshasında eserin adı “*Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî*”, Hilal Matabaasında basılan nüshada “*Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî*” şeklinde geçmektedir. Kürd Te'âvün ve Terakki Gazetesi'nde: “*Fransa meşâhir-i üdebasından Lamartine'nin⁸ evsâf-ı celîle-i Hazret-i Peygamberî'ye dâir yazdığı makâle bi't-tercüme efâdıl-ı üdebâmızdan Haydarî-zâde İbrâhîm Efendi*

Haydarîzâde İbrâhîm Efendi, “Nikah Duası”, *Sebilü'r-reşâd*, c. 18, sayı: 462, (Mart 1920), s. 237.

⁴ Eser üzerine iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Oral, Osman, *Şeyhu'l-İslâm Haydarî-zâde İbrâhîm Efendi'nin “Mezâhib ve Turuk-ı İslâmîye Tarihi” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1995; Karagedik, Hasan, *Haydarî-zâde İbrâhîm Efendi'nin, Mezâhip ve Turuk-ı İslâmîye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.

⁵ Bu makale 06 Temmuz 1911 tarihinde *Sırât-ı müstakîm* dergisinde tekraren neşredilmiştir. Bk. Haydarî-zâde İbrâhîm Efendi, “Âlem-i İslâmîyet'de Sa'y u 'Amel Yâhûd Teşebbüs-i şahsî”, *Sırât-ı müstakîm*, c. 6, sayı: 148, (Temmuz 1911), ss. 287-288.

⁶ Mevlana Halid-i Bağdadi'nin *Risale fi İsbati'r-Rabita* adlı Arapça eserinin tercümesidir.

⁷ Oral, Osman, Şeyhülislam Haydarîzâde İbrâhîm Efendi'nin “Emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i 'ani'l-münker” Adlı Makalesi, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sayı: 1, 2016, ss.146-176.

⁸ Fransız devlet adamı ve şair olan Lamartine, 21 Ekim 1790 yılında Fransa'nın Macon şehrinde doğmuştur. Türklere olan yakınlığı ile bilinen Lamartine'nin tarih ve edebiyat başta olmak üzere farklı alanlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır. Tanzimat sonrası Türk edebiyatına tesiri olan Lamartine'nin muhtelif eserlerinden makaleleri, şiirleri, romanları ve Göl şiiri çevirileri yapılmıştır. 28 Şubat 1869 yılında Paris'te vefat etmiştir. bk. Kefeli, Emel, “Lamartine Alphonse de”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. 27, ss. 93-94; Kefeli, Emel, *1854- 1993 Yılları Arasında Lamartine'den Türkçe'ye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993.

tarafından nazmedilmiştir.” ve Tasavvuf Dergisi’nde ise “Fransa meşâhir-i üdebasından Lamartine tarafından evsâf-ı celîle-i Hazret-i Peygamberî’ye dâir yazılıb bi’t-tercüme Haydarî-zâde İbrahim Efendi tarafından vaktiyle silk-i nazma keşîde buyurulmuş olan makâle-i mühimmedir ki teberrüken ve kemâl-i iftihâr ile derç olundu.” İfadeleri bulunmaktadır. Esasında bu iki nüshada geçen ifadelerde de zımnen eserin isminin neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Ancak Koyunoğlu nüshası müellif/şaire ait el yazması olduğundan bu nüshanın iç kapağındaki ifade esere isim olarak tercih edilmiştir.

Haydarî-zâde’nin *Garbdan Şarka İ’câz-ı Muhammedî* mesnevisini ferağ veya ketebe kaydı olmadığından onun eseri ne zaman tercüme ettiği tam olarak bilinmemektedir. 1893 yılında kaleme aldığı resmi hâl tercemesinde eser telifine dair sorulan soruya: “Telîfâtım yoktur, şiir ve inşâyâ dair âsârım varsa da tab’ ve intişâr için kanûnî ruhsat-ı resmîye talebine muvaffak olamamışındır.” şeklinde cevap vermesinden onun manzumeleri olduğu anlaşılmakla birlikte hangi manzumesini önce telif ettiğine dair net bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat *Garbdan Şarka İ’câz-ı Muhammedî* mesnevinin Koyunoğlu nüshasını Sultan II. Abdulamid’e ithaf etmesi ve bu nüshada geçen “Meclis-i kebîr-i ma’ârif a’zâsından Haydarî-zâde” ifadesi onun bu vazifeyi 1901-1908 yılları arasında ifa etmesinden hareketle bu mesneviyi mezkûr tarihler arasında tercüme ettiğini söyleyebiliriz.

Haydarî-zâde, bir gün hayal âleminde zühd ve takva ehlinin olduğu bir mecliste bulunduğunu, orada dinler, İslam dini ve Kur’an’dan bahis açıldığını ve konunun Hz. Peygamber’e getirildiğini söylemektedir:

Bir gün olmuşdu hâtır-ı meksûr

Fikr-i ferdâ-yı ‘ömr ile rencûr

Ma’neviyyât idi bütün zikrim
Başkalaşmışdı tal’at-ı fikrim

Uğradım bir makâm-ı vâlâyâ
Nice aşhâb-ı zühd ü takvâyâ

Bahş açıldı ‘umûm edyândan
Dîn-i İslâm ü sırr-ı Kurân’dan

İntikâl etdi bahş bâlâyâ
Fâhr-ı âdem Habîb-i Mevlâ’ya

Bu mecliste Haydarî-zâde, Hz. Peygamber’in evsafını ve mucizatını saymak istediğini, ancak bunun sonunun olmadığını farkında olduğunu, o mecliste bulunan Lamartine isimli büyük filozofu dinlemeyi tercih ettiğini ve bu filozofun Hz. Peygamber’e dair geniş bir makale yazdığını, kendisinin ise Hz. Peygamber’in soyundan olduğunu ayrıca şairliğinin de olduğunu ifade ederek bu makaleyi nazmen tercüme etmeyi kendisine adeta görev addetmiştir.

Şaymak isterdi ol ser-efrâzın
Birisi müfredât-ı i’câzın

Bakdı ki bunda hadd-ı gâyet yok
Fazl u iclâlına nihâyet yok

Olduğu noktada karar etdi
Dinlemek zevkin ihtiyâr etdi

Bir büyük zât anda hazır idi
Şadr-ı meclisde bahş nâzır idi

Ya’ni bir ‘âkil-i hakikat-bîn
Feylesûf-i zamân Lâmartin

Yazdı ol fâzıl-ı sühân-pîrâ
Bir mufaşşal makâle-i garrâ

Zannedersem biraz da şâ’irsin
Öyle âşârı nazma kâdîrsin

Düşün ağıyâra karşı şerm eyle
Bari sen de bu neşri nazm eyle

4. BİR MÜELLİF/MÜSTENSİH DÖRT NÜSHA

Nüsha tavsifinde bu eserin dört nüshası olduğu ve bunların bir tanesinin mahtut diğer üç tanesinin ise matbu olduğu yazılmıştı. Bu nüshalar Haydarî-zâde'nin bizzat kendi el yazması veya onun nezaretinde basılmış nüshalardır. Metin neşrinde bütün nüshalar Haydarî-zâde'ye ait olduğundan tarih olarak en eski olan nüsha esas alınarak metin ortaya konulmaya çalışılacak tahkikli neşir yapılmayacaktı. Ancak nüshalar arasında çok ciddi farkların olması tahkikli neşir yapmayı gerekli kıldı. Nüshalar arasındaki bu farkları temelde üç nedene bağlayabiliriz:

a. Müellifin/şâirin ifadeleri beğenmeyip değiştirmesi. Nüshalarda çok fazla olan bu tarz değişiklikler kelime veya mısra bazlı olup bu tarz farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Aşağıda sırasıyla dört nüshanın ikinci mısraı verilmiştir:

M: Ebedî böyle inķilâb-ı 'azîm

K: Böyle dehşetli *esâs-ı* 'azîm

S: Böyle dehşetli *inķilâb-ı kemâl*

T: Böyle dehşetli *inķilâb-ı* 'azîm

b. Müellif/şâirin fikirlerinde değişiklik olması. Özellikle müellifin Müslüman kime denir? sorusunun cevabı niteliğindeki bu beyti bu tarz değişikliklere örnek olması hasebiyle önem arz etmektedir:

K: Bence her kim ki ehl-i iz'andır

Nazarımda bütün müselmândır

Haydarî-zâde'nin el yazması nüshasında bulunmayan bu beyit, diğer matbu nüshalarda farklı ifadelerle geçmektedir. 9 Ocak 1909 tarihinde basılan K nüshasında Müslüman kime denir? sualine cevap olarak ehl-i iz'ân olanın onun nazarında Müslüman olduğunu ifade etmektedir. 1911 tarihinde basılan S nüshasında ise bu suale cevap olarak şayet kendisine sorulsa kesin yargılardan kaçınarak ehl-i iz'ân olanların amelde/ibadette Müslüman olduklarını dile getirmektedir:

S: Bence her kim ki ehl-i iz'andır

Şorsañız mesleken müselmândır

12 Ekim 1911 tarihinde neşredilen Tasavvuf Dergisinde bu suale kesin bir yargı ile cevap vererek ehl-i iz'ân olanların mesleken yani amelde Müslüman olduklarını söylemektedir:

T: Bence her kim ki ehl-i iz'andır

Mesleken muṭlaķan müselmândır

c. Sultanın değişmesi neticesinde bazı beyitleri zorunlu olarak kaldırması. Haydarî-zâde II. meşruiyetin ilanından birkaç ay sonra Meclîs-i Kebir-i Maarif ve Dâru'l-hayr-ı âli mektebindeki müdürlük vazifelerinden yapılan tensikat ile azledilmiş, uzun uğraşlar neticesinde 10 Temmuz 1910 tarihinde Defter-i Hâkânî Umûr-ı Şer'îyye memurluğu vazifesine getirilmiştir (Atasoy, 2020, s. 71). Bu buhranlı süreçte eserini tekrar neşreden Haydarî-zâde, mukaddime bölümünde II. Abdulhamid'e dair söylediklerini çıkarmış, geriye kalan diğer bazı beyitleri ise "Hitam" başlığında lafızları değiştirerek yeniden yazmıştır. II. Abdulhamid'e dair beyitler şunlardır:

Etdim ol demde Hakk'a şükrâne
Bir du'a pâdişâh-ı devrâne

Ya'ni ol mâlik-i riķâb-ı ümem
Hâmi-i dîn ḫalîfe-i a'zam

Cümleniñ pâdişâh-ı eşfaķıdır
Bu resûlün vekîl-i muṭlaķıdır

Tâ cihân var anda var olsun
Tâc u taḫtında ber-ķarâr olsun

Kim severse ḫabîb-i Yezdânı
Sevdi sultân Ḥamîd-i zî-şânı

Kim ki 'işyân eder bu sultâna
İ'tirâz eyler emr u fermâna

Muṭlaķa şâhib-i ma'âşidir
Hem Ḥudâ hem resûle 'âşidir

5. ESERİN NÜSHALARI, ŞEKİL ÖZELLİKLERİ VE ESERİN TAHKİKİNDE BENİMSENEN YÖNTEM

Eserin tespit edilen dört nüshası bulunmaktadır:

1. Koyunoğlu Yazma Eserler Kütüphanesi

Bu nüsha, el yazması olup iç kapak sayfasında geçen “*bi-hatt-ı müellif*” ifadesine göre müellif nüshasıdır. Telif tarihi bilinmeyen bu nüsha, Koyunoğlu Kütüphanesinde 950 nolu arşiv kaydıyla kayıtlı olup rika hattıyla kaleme alınmıştır. Eser, toplamda üç varaktan müteşekkil olup her varakta ise 17 satır bulunmaktadır.

2. Kürd Teâvün ve Terakki Gazetesi’nde Neşredilen Nüsha

Gazete, 5 Aralık 1908 – 30 Ocak 1909 tarihleri arasında neşredilmiştir. Haydarî-zâde’nin bu mesnevisi ise gazetenin 2,3 ve 6. sayılarında 3 bölüm hâlinde yayımlanmıştır (Haydarî-zâde, 1908a, 1908b ve 1909, s. 15, 22 ve 46).

3. Hilal Matbaası’nda Neşredilen Nüsha

Tarih olarak neşredilen son nüshadır. Seyfettin Özege Kütüphanesinden temin edilen bu nüsha h. 1329 m. 1911 tarihinde Hilal Matbaasında müstakil olarak basılmıştır. Toplam 16 sayfadan müteşekkil olan nüshanın her sayfasında 6 beyit bulunmaktadır (Haydarî-zâde, 1911, ss. 2-16).

4. Tasavvuf Dergisi’nde Neşredilen Nüsha

Dergi, 23 Mart-14 Aralık 1911 tarihler arasında yayımlanmış olup toplam 35 sayı neşredilmiştir. Urfa Milletvekili Şeyh Saffet’in başyazar ve sahibi olduğu dergide çeşitli tasavvufi meseleler işlenmiştir. Bu dergide muhtelif tasavvufi konulara dair çok sayıda makalesi bulunan Haydarî-zâde’nin *Garbdan Şark’a İ‘câz-ı Muhammedî* mesnevisi 12 Ekim 1911 tarihinde neşredilen 29. sayıda yer almaktadır. (Haydarî-zâde, 1911a, ss. 3-7). Derginin 30. sayısında bir önceki sayıda unutulmuş yazılmayan bazı beyitlerin eklenmesine dair tashih yazısı bulunmaktadır (Haydarî-zâde, 1911b, s. 8)

Eser mukaddime, makale ve hatime bölümlerinden oluşmaktadır.⁹ Toplam 114 beyitten müteşekkil olup bunların 34’ü mukaddime, 78’i makale diğer 2’si ise hatime kısmıdır. Aruzun feilâtün (fâilâtün), mefâilün, feilün (fa’lün) kalıbıyla yazılmıştır. Vezin kusurları olmakla birlikte genel itibarıyla başarılıdır. Ancak bazı beyitlerin vezinlerde problem bulunmaktadır.

Garbdan Şark’a İ‘câz-ı Muhammedî Lamartine’nin Türkiye Tarihi eserinden nazmen mütercem olduğundan bu iki metin karşılaştırılmıştır. Yapılan karşılaştırmada Haydarî-zâde’nin genel itibarıyla Lamartine’nin anlatımına uyduğu, bazı yerlerde aynı ifadeler ile tercüme yaptığı görülmüştür.

Bu çalışmanın tahkikli neşrinde “*Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları Metin Neşri, Problemler, Tespitler, Öneriler*”, (Aynur ve Uysal, 2017.) “*İsam Tahkikli Neşir Esasları İTNES*” (Yılmaz, 2018) ve Adam Gacek’in “*el-Merci’ fî ‘İlmi’l-mahtûfî’l-‘Arabî*” eserlerinden istifade edilmiştir (Gacek, 2016). Nüshalar sırasıyla şu şekilde rumuzlandırılmıştır:

Koyunoğlu Kütüphanesi (Müellif) Nüshası “M”

Kürt Te‘âvün ve Terakki Nüshası “K”

Seyfeddin Özege Nüshası “S”

Tasavvuf Dergisi Nüshası “T”.

Fâilâtün (Feilâtün)/ Mefâilün/ Feilün (Fa’lün)	MAKÂLE [K: 1/15]-[S 2]- [T: 29/3]	HÂTİME
[M 1b] MUKADDİME ¹⁰ Bir gün olmuşdu hâtır-ı meksûr Fikr-i ferdâ-yı ‘ömr ile rencûr	Kime bahş etdi hâzret-i ma’bûd Böyle bir iktidâr-ı nâ-mahdûd [T: 29/4] Kudret-i Hakk’ı halka anlatsın Kâinâtı yerinden oynatsın	Gelmez evşâfı hadd-i pâyâna Tolsa vaşfiyla bin kütüphâne Rif‘at-i kadrine kalem yetmez Nazm bitti fazîleti bitmez HÎTÂM ⁶³
Ma‘neviyyât idi bütün zikrim Başkalaşmışdı tal‘at-ı fikrim	Beşeri rabt kılıns Allâh’a Fikri haşr eylesin bu dergâha ¹²	Böyle derse o şehsüvâr-ı edeb ‘İsevî din Muhammedî meşreb [S 14]
Uğradım bir makâm-ı vâlâya Nice aşhâb-ı zühû ü takvâya	Etdi ihyâ bu ‘azm-ı makbûlû Böyle bir i‘tikâd-ı ma’kûlû [S 3]	Böyle derse o ‘âkili Hâk-bîn Böyle derse O feylesûf-i güzîn ⁶⁴
Bahş açıldı ‘umûm edyânda Dîn-i İslâm ü sırr-ı Kırân’dan	Tâ zamân-ı hübb-ü Âdem’dem Geçmemişdi hayâl-i ‘âlemden	Böyle derse o şâ‘ir-i mâhir Ne desün bir Muhammedî şâ‘ir

⁹ Burada verilen rakamlar Koyunoğlu nüshasına göre hesaplanmıştır. Diğer matbu nüshalarda hem “mukaddime” kısmı yoktur hem de beyit sayılarında farklılıklar bulunmaktadır.

¹⁰ Mukaddime bölümü diğer matbu nüshalarda bulunmamaktadır.

¹² T, S, K: Bakmasın hübb-ü şevket ü câha

İntikâl etdi bahş bâlâya Fahr-ı âdem Hâbîb-i Mevlâ'ya	Böyle bir kuvvet-i kalile ile Böyle bir niyyet-i celîle ile	Ne desün bir haķîr-i bî-kudret Hâşimî aşl ü Haydarî 'itret
Bu cihân-ı bedâyi'ın sebebi Rûh-ı 'âlem Muḥammed-i 'Arâbî	Râh-ı vahdetde ferd-i bî-pervâ ¹³ Zâta maḥşûr ¹⁴ âlet-i icrâ	Hünerim yok ki hâme-rân olayım Şâ'ir-i ğarbe hem-'inân olayım
Şaymak isterdi ol ser-eifrâzın Birisî müfredât-ı i'câzın	Gire bu müşkilât-ı 'uzmâya Böyle emr-i mühimmi icrâya Her umûrunda ḥark-ı 'âdâtı Koydu imkânâ bu muḥâlâtı	Böyle da'vâdan ictinâb ederim Bilirim haddimi ḥicâb ederim
Bakdı ki bunda hadd-ı ğâyet yok Fazl u iclâlâna nihâyet yok	Etdi ḥayrân teşebbûsün eseri 'Azm-ı dühât ü kuvvet-i ¹⁵ beşeri [S 4]	Hüner ölmüş ne sûd tâkat yok Vaşf-ı 'âliye istiṭâ'at yok [S 15]
Olduĝu noktada karar etdi Diñlemek zevkin ihtiyâr etdi	Bu eserden daha 'azîm olmaz Daha 'âli daha cesîm olmaz	Giremez her hüner bu meydâna Ḳatre-yi nisbet ile 'ummâna
Bir büyük zât anda hazır idi Şadr-ı meclisde bahş nâzır idi	Oldu bürhân-ı şa'n-ı iclâlî Ser-te-ser ¹⁶ bu maḳâş-ı 'âli	Yok bu vâdide nuṭkun imkânı Dilsiz eyler hezâr Ḥassân'ı
Didi bu resûl-i şâdıkdır İhtirâmât-ı Ḥaḳḳ'a lâyıktır	Hele olmuşdu 'illet-i sâri Bir taḳım âlihâtın efkârı ¹⁷ [M 3a]	Bir resûlün ki mâdihi Ḥaḳ'dır Anda 'acz-ı beşer muḥaḳḳaḳdır
Ḥilkati 'aybdan mu'arrâdır Nüşa-i mu'cizât-ı kübrâdır	Kimi tapmışdı nâra eşnâma Kimi ḥayvâna kimi ecrâma	Ey şeref-bahş-ı bi'set-i âdem Tercümân-ı serâir-i 'âlem
Ḳadri ser çekmişdi eflâke Mâlik olmazdı tâc-ı levlâke	Maḥv idüb ¹⁸ ortadan bu edyânı Ḥalka anlattı vehm ü bütlânı	Ey yegâne güzide-i ḥilkat ⁶⁵ Kâşif-i kenz-ḥâne-i ḥikmet [T: 29/7]
Mu'cizât-ı celîl ü âşârı Etdi meftûn yâr ü âĝyârı	Bunu icrâ eden Muḥammed'dir Muṭlaḳ Allah'dan müeyyeddîr ¹⁹	Ey cihân-ı bedâyi'ın sebebi Rûh-ı 'âlem Muḥammed-i 'Arâbî [S 16]
Bu yetişmez mi bir cihân-ı edeb 'İsevî dîn Muḥammedî meşreb [M 2a]	Geçdi bir çok peyâmberân-ı 'izâm Tâcdârân-ı müceddîn-i kirâm ²⁰ [S 5]	Ḳalmadı dehrde bir ehl-i hüner Etmesün ders-i ḥikmetiñ ezber
Ya'ni bir 'âkil-i ḥaḳîkat-bîn Feylesûf-i zamân Lâmartin	Gelmedi dehre ḥalk-ı ²¹ 'âlemden Böyle bir zât nesl-i Âdem'den ²²	Ya o kânûn-ı ḥikmet ü edebiñ Oldu her yerde rehber-i talebiñ
Yazdı ol fâzıl-ı sūḥan-pîrâ Bir mufaşşal maḳâle-i ğarrâ	Az zamân içre eylesün tetmîm ²³ Ebedî böyle inḳilâb-ı 'azîm ²⁴	Kelimât-ı ḥikemle meşhûndur Her biri ayrı ayrı kânûndur
Öyle tavşif eder o zî-şânı Getirir vecde her müselmânı	Böyle bir iḳtidâra mazhar olan Bu tarîḳ-i şevâba ²⁵ rehber olan	Rabṭ edüb bir maḳâma aḥkâmı Mütenevvi' lisân ü aḳvâmı ⁶⁶
Ḥaḳḳ her noktasında zâhirdir Mu'cizât-ı resûle dairdir	Muṭlaḳa server-i dü ²⁶ 'âlemdir Zübde-i ḥandân-ı ²⁷ âdemdir	Ki odur kâfil-i ḥuḳûḳ-ı ümem Reh-nümâ-yı sa'âdet-i âlem
Sen ki mensûb-ı nesl-i Haydar'sın Nisbet-i beyt ile muvaḳḳarsın	Çok zamân geçmemişdi hicretten Neşr u tebliĝ-i emr-i bi'setden	Bize bildirdi nef'-i şûrâyı Ḥikmet-i ihtilâf-ı ârâyı ⁶⁷
Zannedersem biraz da şâ'irsın Öyle âşârı nazma ḳâdîrsın		Bize anlattı fazl-ı uḥrâyı Ḥikmet ü nef'-i ḥalk-ı dünyâyı

⁶³ Bu bölüm "Hatime" başlığında görüldüğü üzere Koyunoğlu nüshasında iki beyitten müteşekkildir. Diğer nüshalarda bu kısımdaki beyit sayısı çok olduğundan dipnotta verilmeyerek ana metne dâhil edilmiş, T nüshası son basılan nüsha olduğu varsayılarak nüshalar arasındaki farklar bu nüsha esas alınarak dipnotta gösterilmiştir.

⁶⁴ K: cenâb-ı Lamartin.

¹³ T, K, S: Ferd ü bî-pervâ

¹⁴ T, K, S: hem mübelliğ hem.

¹⁵ T: Şâhân ü kudret.

¹⁶ S: Bu gibi çok.

¹⁷ S: Âlihâta perstîş efkârı.

¹⁸ T, S: Kaldırub.

¹⁹ Bu beyit S nüshasında 4. beyit olup şu şekildedir:

Bunu ancak yapan Muḥammed'dir
Muṭlaḳ Allah'dan müeyyeddîr
T nüshasında ise şu beyit bulunmaktadır:

Bu ḥavâriḳ ki ḥâric ez 'adeddir

Eser-i kudret-i Muḥammed'dir

²⁰ T, K, S: Be-nâm.

²¹ T, S: Devr.

²² T, S: Ekremden.

²³ S: Kemâl.

²⁴ T: Böyle dehşetli inḳilâb-ı 'azîm; K: Böyle dehşetli esâs-ı 'azîm; S: Böyle dehşetli inḳilâb-ı kemâl.

²⁵ T, K: Hüdâya.

²⁶ K: Muktedâ-yı.; T, S: Şübhe yok muktedâ-yı.

²⁷ T, K: Dudmân-ı.; S: Erşed-i dudmân-ı.

<p>Düşün ağıyâra karşı şerm eyle Bari sen de bu neşri nazm eyle</p> <p>Bakdım ihtâr ‘ayn-ı şefkatdir Bu günahkâra bir sa’âdetdir</p> <p>Aradan geçdi bunca ehl-i hüner Cümlesi şâ’ir ü sühan-perver</p> <p>Etmedi hiç biri bu bâga güzër Olamaz herkese kâdr-i yâver</p> <p>Bu teşâdüf ‘inâyet-i Hâkdır Bunda tevfiğimiz muhakkaktır</p> <p>Şükr lillâh ki pek müşib oldu Bu şeref ‘âcize naşib oldu</p> <p>Etdim ol demde Hakk’a şükrâne Bir du’a pâdişâh-ı devrâne</p> <p>Ya’ni ol mâlik-i rikâb-ı ümem Hâmi-i dîn hâlife-i a’zam</p> <p>Cümleliñ pâdişâh-ı eşfağıdır Bu resûlün vekîl-i muṭlağıdır</p> <p>Tâ cihân var anda var olsun Tâc u tahtında ber-karâr olsun [M 2b]</p> <p>Kim severse habîb-i Yezdânı Sevdi sultân Hamid-i zî-şânı</p> <p>Kim ki ‘işyân eder bu sultâna İ’tirâz eyler emr u fermâna</p> <p>Muṭlaqa şâhib-i ma’âşidir Hem Hudâ hem resûle ‘âşidir¹¹</p>	<p>Dininiñ dutdı şevket u şânı Yemen u Mısr u Şâm u İrân’ı [S 6]</p> <p>Girdi İslâm tâ Horâsân’a Berberistân u Hind u Tûrân’a</p> <p>Mâverâünnehirle Afrika Avrupâ-yı cenûb u İspanya [K: 3/22]</p> <p>Baş eğüb tîğ-i emr ü²⁸ aḥkâma Satvet ü ‘adl ü dâd-ı İslâma</p> <p>Peyk-i bi’set dağıldı aḫtâra Rûm’a iḫlîm-i Türk ü Tatara</p> <p>Fikr müşkil mu’âvini mefkûd²⁹ Kendi tenhâ³⁰ mu’ârızı mevcûd³¹</p> <p>‘Azm ‘âli faḫaṭ cihân mâni’ Az vesâit neticesi vâsi’ [M 3b]</p> <p>Ger bu ezdâd-ı müşkilü’l-ğâyât³² Olsa miḳyâs-ı kudret-i dühât³³ [T: 29/5]- [S 7]</p> <p>Oḳu târiḫi bak e’âzımden Kimi teşbîh edem Muḫammed’e ben</p> <p>Gerçi Kısralar ile Kayserler Nice Dârâ nice Sikenderler</p> <p>Bu cedelgâh-ı dehre³⁴ gelmişdir Bir kaç-ı nâm u şöhet almışdır</p> <p>Kiminiñ havf-ı kahr-ı şemşiri Sürdü eṭrâfâ³⁵ ceyş-i teşhîri³⁶</p> <p>Ancak oynatdı kaç eyâlâtı Bir nice hey’et ü hükûmâtı</p> <p>Etdiler şarf-ı kudret ü himmet Kurdular bir idâre-i devlet³⁷ [S 8]</p> <p>O da³⁸ çok geçmeden zamânında ‘Ünfûvân-ı şebâb şânında</p> <p>Ma’raz-ı şadme-i zevâl oldu Cümlesi³⁹ maḫv-ı pâyimâl oldu</p>	<p>Oldu şahşı teşebbüğe bürhân Naşs-ı ‘âli “leyse li’l-insân”</p> <p>Kimseyi dine etmedi⁶⁸ icbâr Budur işte şerî’atü’l-aḫrâr Bence her kim ki ehl-i iz’andır Mesleken muṭlaḳan⁶⁹ müselmândır⁷⁰</p> <p>Gelmez evşâfı ḥadd-i pâyâna Tolsa vaşfiyla biñ kütüphâne</p> <p>‘Arş-ı iclâlîne kalem yetmez Nazm bitti fezâilî bitmez</p>
---	--	---

⁶⁵ S: Ey medâr-ı mübeccel-i ḫilâat.

⁶⁶ Bu üç beyit S nüshasında bulunmamaktadır.;

K+: Bârekellâh bu tarz-ı taşvîre

Gıpta etdim bu ḫüsni-i ta’bîre

Ne güzel bak o Sa’dî-i şânî

Garbe anlatdı faẓl-ı Kurân’ı

⁶⁷ S-: Bize bildirdi nef’-i şûrâyı

Hikmet-i ihtilâf-ı ârâyı;

K+: Nazar-ı Hakk’da birdirir hüküm

Şâhib-i Zülfiḳar bir zimmi

¹¹ Mukaddime bölümü diğer matbu nüshalarda bulunmamaktadır.

²⁸ T, K, S: İnkiyâd etdi emre.

²⁹ K: mu’ârızı mevcûd.

³⁰ T: Her tarafda.; S: Tek ü tenhâ.

³¹ K: Hâşım müdhiş mu’âvini mefkûd.

³² T, S: ‘Ünvân.

³³ T, S: Şâhân.

³⁴ S: Anların gerçi zûr-ı.

³⁵ S: Âfâka.

³⁶ T, K: Sürdüler dehre ceyş-i teşhîri

Attılar gürz ü tîğ-i şemşiri;

S+ Cebr ü taẓyîka aldı eḳvâmı

Ẓabt idüb tâc-ı taht-ı eyyâmı

³⁷ T, K, S: Oldu ancak netice-i kudret

Bir temelsiz idâre-i devlet

³⁸ S: Ya’ni.

³⁹ T, K: Eseri.; S: Devleti.

	<p>Birde sen Hâzreti Muḥammed'e bak Eser-i 'âli ü fikr-i⁴⁰ es'ade⁴¹ bak</p> <p>Kaldırub ortadan⁴² ḥurâfâtı Eski edyân u eski 'âdâtı</p> <p>Çok ḥükümât-ı zî-şekimleri Saṭvet ü kuvvet-i cesimleri</p> <p>Az zamân içre târ u mâr etdi Nesl-i kavmin zebûn u ḥuvâr etdi⁴³ [S 9] Çok cihândâr⁴⁴ zehre çâk oldu Küreniñ nişî lerzenâk oldu</p> <p>Şardı aqtâr-ı dehri bîm-i hücum 'Âkıbet emre oldular maḥkûm⁴⁵</p> <p>Yâ o kânûn-ı hikmet ü edebi Oldu her yerde rehber talebi</p> <p>Kelimâtı hikmetle meşḥûndur Her biri ayrı ayrı kânûndur</p> <p>Rabṭ idüb bir maḳâma aḥkâmı Mütenevvi' lisân ü aqvâmı</p> <p>Öyle bir millet eyledi te'sîs Olamaz başka bir esâsa maḳîs⁴⁶ [M 4a] - [S 10] Tâ cihân var anda dâimdir Ebediyetle ḥükmü kâimdir</p> <p>Oldu beyne'l-milel azîz ü be-nâm Ḥâşşa-i⁴⁷ i'tikâd ile İslâm</p> <p>Rabṭ-ı kalb eylemiş bir Allâh'a Bî-nazîr ü şerîk ü iştibâha⁴⁸</p> <p>Buğz eder bütperest ü ešnâma Sâhte ma'bûda böyle evhâma</p> <p>Böyledir Ḥaḳḳ'a karşı nâm almak Zann-ı kâzibden intikâm almak</p> <p>Hâzretiñ mu'cizât-ı merḡûbu Küre-i arzı etdi meclûbu⁴⁹</p> <p>Emrine her kes inkiyâd etdi Sûlsü insânıñ i'tikâd etdi⁵⁰</p>	
--	---	--

⁶⁸ T: Eylemez.

⁶⁹ K: Nazarımda bütûn; S: Şorsañız mesleken.

⁷⁰ Bu beyitten itibaren K nüshası ile T nüshası arasında hem beyit sıralamasında hem de ihtiva ettikleri beyitler noktasında farklılıklar bulunmaktadır. T nüshasında 23. sırada olan bu beyit K nüshasında 15. sıradadır.; K+:

Bu meâl üzere mâdiḥ-i taḥrîr

Sırr-ı Kurânı eyledi taşvîr

⁴⁰ S: Devr-i.

⁴¹ T, K: Erşede.

⁴² S: Ortadan atdı hep.

⁴³ T, K: Az zamânda zebun u ḥuvâr etdi

Ḳahr u tedmîr u târ-u-mâr etdi

S: Az zamânda zebun u ḥuvâr etdi

Taḥt u baḥtını târ-u-mâr etdi

⁴⁴ T, K, S: Ḥükümdâr.

⁴⁵ S-: Şardı aqtâr-ı dehri bîm-i hücum

'Âkıbet emre oldular maḥkûm

T, K: Öyle titretti dehri bîm-i hücum

Ḳalmadı emre olmayan maḥkûm

⁴⁶ T, K, S: Öyle bir dîniñ oldu bânîsi

'Aḳla Ḥayret verir me'ânîsi

⁴⁷ T, K, S: Şeref-i.

⁴⁸ T, K, S: Fikri ḥaşr eylemiş bu dergâha

⁴⁹ T, K, S: Hâşılı ser-te-ser cihân-ı edeb

Oldu meftûn-ı şîr-i faḥr-i 'Arab

⁵⁰ S nüshasında bu beyit 44. sıradadır.

	<p>[K: 6/46]-[S 11] 1. Bunca mu‘cîz⁵¹ ki hep me‘âlidir Nice i‘câz-ı fikr-i ‘âlidir</p> <p>Cümle ma‘bed bütün du‘aḥâne⁵² Hep bulaşmışdı rics ü evṣâne</p> <p>Şirk idi i‘tikâd ser-tâ-ser Fikr-i tevḥîdden yok idi eṣer</p> <p>Böyle bir vakitte ḥurûc etdi ‘Arş-ı tevḥîde bir ‘urûc etdi</p> <p>Kâinâta taḡıtdı birliḡi Feverân etdi nûr-ı teblîḡi</p> <p>Düşdü eşnâm yandı büthâne Şu‘le pâş oldu⁵³ rû-yı ekvâna</p> <p>Böyle bir ‘azm ile zuhûr etdi Şark ile ġarbı ġark-ı nûr etdi</p> <p>Tâb-ı fikri yanında ol şâhın Kalmadı ḥükmü mihr ile mâhın⁵⁴ Zât-ı Aḥmed ki ‘ayn-ı ḥikmetdir Rûḥ-ı cism-i Ḥakk u ḥakîkatdir</p> <p>Olsa ḥaşâ bu işde tertîbi⁵⁵ Eser etmezdi luṭf ü terḥîbi⁵⁶</p> <p>[T: 29/6] Çünkü tertîbde⁵⁷ iṭminân olmaz Olsa te‘şîrden nişân olmaz</p> <p>[M 4b] Ḥale bak dîde-i başîretle Bir olur mu yalan ḥakîkatle</p> <p>Nazar et fenn-i cerr-i eşkâle Bu esâs-ı şaḥîḥu‘l-icmâle [S 12] Kuvvet-i remy olunca bî-teşķik Aşl-ı miḡyâs kuvvet-i taḥrik</p> <p>Oldur elbet me‘şer-i ekdâm ‘Ayn-ı miḡyâs kuvvet-i ilhâm</p> <p>Bir fikir kim bu rûtbe ‘âlidir Mâlik-i sūr‘at-i te‘âlidir</p> <p>Ḥükmü bâm-ı felekde câridir Şark u ġarba nüfûzu sâridir</p>	
--	--	--

⁵¹ S: Bu ḥavâriḡ ki.

⁵² K: şanemḥâne.

⁵³ K: Aḡsetdi.

⁵⁴ T-: Bu nüshada 56. beyitten 64. beyte kadar olan beyitler bulunmamaktadır.

Bunca mu‘cîz ki hep me‘âlidir

Nice i‘câz-ı fikr-i ‘âlidir

Tâb-ı fikri yanında ol şâhın

Kalmadı ḥükmü mihr ile mâhın

S nüshasında ise 57. beyitten 64. beyte kadar olan beyitler bulunmamaktadır.

S-: Cümle ma‘bed bütün du‘aḥâne

Hep bulaşmışdı rics ü evṣâne

Tâb-ı fikri yanında ol şâhın

Kalmadı ḥükmü mihr ile mâhın

K nüshasında ise 62. ve 63. beyitler bulunmamaktadır.

K-: Böyle bir ‘azm ile zuhûr etdi

Şark ile ġarbı ġark-ı nûr etdi

Tâb-ı fikri yanında ol şâhın

Kalmadı ḥükmü mihr ile mâhın

⁵⁵ T, K, S: Tezvîri.

⁵⁶ T, K, S: Olamazdı bu rûtbe te‘şîri.

⁵⁷ T, K, S: Tezvîrde.

	<p>Yok esâsında reng-i izmihlâl Raḥne-i ḥâl ü bîm-i istikbâl⁵⁸</p> <p>Mutlaka bunda sırr-ı ḥikmet var Fikrde pek büyük metânet var [S 13] Bunda bir sırr-ı ḥikmet olmazsa Bu eṣer bir ḥaḳîkat olmazsa</p> <p>Bu kadar nâfiz ü metîn olmaz Dehr içinde ebed mekîn olmaz</p> <p>İ'timâdı ma'îşeti fikri⁵⁹ Her cefâyâ taḥammülü şabrı⁶⁰</p> <p>Hicreti irtihâli idrâkı⁶¹ Ḥüsn-i ḥulûk şemâil-i pâki</p> <p>Bu gibi pek⁶² ḥavâriḳ-i ef'âl Oldu hep mu'cîz-i ḥaḳîkate dâl</p>	
--	---	--

6. SONUÇ

Hiz. Peygamberin üstün vasıfları, temsil ettiği hak dinin öğretileri Müslümanların haricinde diğer din mensuplarının da dikkatini celp etmiştir. Bunlardan biri olan Lamartine, Hiz. Peygamberin hak peygamber, getirdiği dinin de özü itibarıyla tahrif edilmemiş Hristiyanlık ile aynı olduğunu *Türkiye Tarihi* isimli eserinde işlemiştir. Lamartine'nin bu eserini okuyan Haydarî-zâde onun Hiz. Peygambere dair ifadelerini çok beğenmiş ve Lamartine'nin ifadelerini *Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî* adıyla nazmen tercüme etmiştir.

Eserin biri mahtut üçü matbu olmak üzere toplamda dört nüshası bulunmaktadır. Mesnevi nazım şekliyle tercüme edilen eser, aruzun fâilâtün (feilâtün)/ mefâilün/ feilün (fa'lün) kalıbıyla nazmedilmiştir. Tercümede aruz kullanımı başarılı olmakla birlikte bazı beyitlerde aruz kusurları göze çarpmaktadır.

Haydarî-zâde'nin *Garbdan Şarka İ'câz-ı Muhammedî* adlı eseri mukaddime, makale ve hâtimeden müteşekkildir. Müellif mukaddime eseri tercüme nedenini anlatarak eseri takdim ettiği II. Abdulhamid'e dua ile bitirmiştir. Makale kısmında Lamartine'nin *Türkiye Tarihi* adlı eserinde Hiz. Peygamber'e dair ifadelerini aktarmış, akabinde hatime kısmında acziyetini dile getirerek Hiz. Peygamber'in vasıflarını anlatmaya kütüphanelerin yetmeyeceğini ifade ederek manzumesini tamamlamıştır.

Metni yeniden inşa ederken tahkikli neşir kurallarına riayet ederek, metinler arasındaki farklılıklar mütercimden kaynaklı olduğundan bu farklılıkların nedeni irdelidik. Mütercimin bizzat yaptığı tasarruflar neticesinde nüshalar arasındaki beyit sayısında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Koyunoğlu nüshasında toplam beyit sayısı 115 iken diğer matbu üç nüshada ise sırasıyla beyit sayıları, Kürt Te'âvün ve Terakki nüshasında 103, Seyfettin Özege nüshasında 88 ve Tasavvuf Dergisi nüshasında ise 93'tür.

KAYNAKÇA

1. Ak, M. (2014). “Na’ılerin Tasavvufî Temelleri ve Na’ı Mecmuaları (Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Bölümü 1210, 1211 - Tenkidli Metin)”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
2. Altunmeral, M. (2019). “Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzumeleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (22): 3-36.
3. Atasoy, O. (2020). Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
4. Aynur, H.–Çakır, M. vd. (2017). *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları Metin Neşri, Problemler, Tespitler, Öneriler*, Klasik Yayınları, İstanbul.
5. Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2008). Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
6. Çalışkan, N. – Ünal, M. (2018). “Bir Osmanlı Aydınının Dilinden Dönem Eleştirisi: Şeyhü'l-İslâm Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin Rüyâ Mesnevisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60): 44-55.

⁵⁸ S: Ne tereddüd ne ḥahf-ı istikbâl;

T, K, S+: Şübhe yoktur ki sırr-ı ḥikmetdir
Eṣer-i kudret u metânetdir

⁵⁹ T, K, S: Kana'ati, ḥilmi.

⁶⁰ T, K, S: 'Azmi.

⁶¹ T, S: Ef'âli.; K: Aḥvâli.

⁶² T, K, S: Bîñ

7. el-Cubûrî, Kâmil Süleyman (2003). *Mu‘cemu’l-udebâ mine’l-‘asri’l Câhili hatta senete 2002*, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut.
8. Gacek, A. (2016). *el-Merci’ fî ‘İlmi’l-maḥṭûṭî’- ‘Arabî*, (çev.: Murâd Tedğûd), Ma‘hedü’l-maḥṭûṭâti’l-‘Arabiyye, Kâhire.
9. Haydarî-zâde İ. E. (1911). *Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî*, Hilal Matbaası, İstanbul.
10. Haydarîzâde İ. E. (1918). “Muktebesât”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 3(24-55): 467.
11. Haydarîzâde İ. E. (1919). “Nikah Duası”, *Ceride-i İlmiye*, 5(51): 1617-1619.
12. Haydarîzâde İ. E. (1920) “Nikah Duası”, *Sebilü’r-reşad*, 18(462): 237.
13. Haydarî-zâde İbrahim Efendi, *Garbdan Şarka İ‘câz-ı Muhammedî*, Koyunoğlu Yazma Eserler Kütüphanesi, Arşiv no: 13257, Konya, vr. 1^b-4^b.
14. Haydarî-zâde, İ. E. (1911). “Âlem-i İslâmiyet’de Sa’y u ‘Amel Yâhûd Teşebbüs-i şahsî”, *Sırât-ı müstakîm*, 6(148): 287-288.
15. Haydarî-zâde, İ. E. (1911). “Garbdan Şark’a İ‘câz-ı Muhammedî”, *Tasavvuf Dergisi*, (29):4-7.
16. Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugati* (1945). Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
17. İbn-i Manzûr Cemaleddin Muhammed (2010). *Lisânu’l-‘arab*, Dâru Sâdır, Beyrut.
18. İpşirli, M.-Beydilli, K. (2000). “Haydarîzâde İbrahim Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XXI): 297-298, Ankara.
19. Karagedik, H. (2010) *Haydari-zade İbrahim Efendi’nin, Mezahip ve Turuk-I İslamiyye Adlı Eseri’nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
20. Kavak, Abdulcebbar (2018). “Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak’taki Faaliyetleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (46): 37-54.
21. Kefeli, E. (1993), 1854- 1993 Yılları Arasında Lamartine’den Türkçe’ye Yapılan Tercümeler Üzerinde Bir Araştırma, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
22. Kefeli, E. (2003), “Lamartine Alphonse de”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XXVII): 93-94, Ankara.
23. Mütercim Âsım Efendi (2013). *el-Okyânu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, (nşr.: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
24. Oral, O. (1995). *Şeyhu’l-İslam Haydarî-zâde İbrahim Efendi’nin “Mezâhib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
25. Oral, O. (2016) Şeyhülislam Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin “Emr-i bi’l-ma’rûf neyh-i ‘ani’l-münker” Adlı Makalesi, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14(1):146-176.
26. Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (2013). Kapı Yayınları, İstanbul.
27. Tahiru’l-Mevlevi (1994). *Edebiyat Lugati*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
28. Vankulu Mehmed Efendi (2014). *Vankulu Lügati*, (nşr.: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
29. Yılmaz, O. K. (2018). *İsam Tahkikli Neşir Esasları*, İsam Yayınları, Ankara.